

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazma hüququnda

XVI-XX ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN VƏ İRAN TƏSVİRİ SƏNƏTİNDƏ MEMARLIQ

İxtisas: 6215.01 “Təsviri sənət”

Elm sahəsi: Sənətşünaslıq

İddiaçı: **Leyla Mirlətif qızı Məmmədkərimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun "Təsviri, dekorativ-tətbiqi sənətlər və heraldika" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

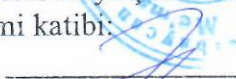
Elmi rəhbər: memarlıq doktoru, professor
Rayihə Barxudar qızı Əmənzadə

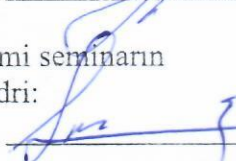
Rəsmi opponentlər: Xalq rəssamı, professor
Ağaəli Müsəllim oğlu İbrahimov

sənətsünaslıq fəlsəfə doktoru, dosent
Günay Nizami qızı Qafarova

sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Ağasəlim Fuad oğlu Əfəndiyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.34 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri: AMEA-nın müxbir üzvü, sənətsünaslıq
doktoru, professor
Ortegin Əbdül Vahab oğlu Salamzadə

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xəzər Atif oğlu Zeynalov

Elmi seminarın
sədri: Xalq rəssamı, professor
Siruz Yadulla oğlu Mirzəzadə

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Mədəniyyət tariximizin memarlıq və təsviri sənət sahələri tarixən paralel şəkildə, bir-birini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirməklə inkişaf etdiyindən birinin digərində ifadəsi təbiidir. Azərbaycan təsviri sənətinin tarixi – ölkə mədəniyyətinə qiymətli töhfələr vermiş özünə xas bədii məktəbin formalaşma tarixidir. Orta əsr Azərbaycan miniatür məktəblərinin nümunələri, əcnəbi müəlliflərin səfərnamələrindəki qravürlər, XIX əsr rəssamlarının əsərlərində müxtəlif sosial qruplara məxsus insanların təsviri ilə yanaşı Azərbaycan memarlığının – şəhər panoramlarının, məscidlərin, sarayların, qalaların, köşklərin, hamamların, meydanların, körpülərin, xatirə tikililərinin və s. təsvirinə də sıx-sıx rast gəlinir. Bir yerə toplanmış çox sayda miniatür, rəsm, qrafika, eskiz və s. küll halında memarlıq tarixinə dair zəngin faktoloji material təşkil edir. Memarlığın dövrün təsviri sənətindəki ifadəsi olan materialların sistemli şəkildə öyrənilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Azərbaycan memarlığının öyrənilməsinə də XIX əsrin 30-cu illərdən bəri böyük işlər görüldüyünə baxmayaraq məsələnin bu aspektinə xüsusi elmi maraq göstərilmədiyi özlüyündə mövzunu aktuallaşdırır.

Beləliklə işin aktuallığı ilk növbədə memarlıq nümunələrinin təsviri sənətdəki bədii ifadə formalarının öyrənilməsindən ibarətdir. Bunu aşağıdakı bəndlər vasitəsilə belə ifadə etmək olar:

-Azərbaycan və İran təsviri sənət nümunələrində əksini tapan memarlıq kompozisiya quruluşları, həcm-məkan formaları küll halında araşdırılmayıb;

-Müxtəlif rəssamların əsərlərində Azərbaycan şəhərlərinin panoramları və ayrı-ayrı memarlıq obyektlərinin – sarayların, məscidlərin, türbələrin, körpülərin, hamamların və s. təsvirləri küll halında öyrənilməmişdir;

-Son olaraq, bu gün Qarabağ rayonlarının işğaldan azad edilməsi ilə əlaqədar bölgədə mövcud olmuş memarlıq abidələrimizin təkmil formada bərpa edilməsində tarixi təsvirlərin rolu böyükdür və onlar öyrənilmə tələb edir.

Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının sədri F. Xəlilov, "İRS –

Gənclərin Maarifləndirmə və Təbliğat Mərkəzi" ictimai birliyinin sədri S. Bağirov, Azərbaycan Respublikası Gənclər Təşkilatları Milli Şurasından M. Məcidova, Azərbaycan Respublikasının xalq rəssamı A. Hüseynov, miniatür rəssamı P.Əsgərova tərəfindən 12.03.1919-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elm, Təhsil və Mədəniyyət üzrə (UNESCO) baş direktoru, xanım Odri Azulaya (Audrey Azoulay) ünvanlanmış müraciət məktubda miniatür məktəbinin Azərbaycan təsviri incəsənətinə dərin təsir göstərdiyi, onun formalaşmasında aparıcı rol oynadığı vurğulanmışdır. Bu sənət sahəsinin mədəniyyətimiz üçün əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, miniatür sənətinin bir neçə ölkənin irsi kimi UNESCO-nun "Qeyri-maddi İrs üzrə Reprezentativ siyahısına" daxil edilməsi istənməmişdir. 16 dekabr 2020-ci il tarixində Türkiyə, Azərbaycan, İran və Özbəkistanın birgə hazırladığı "Miniatür sənəti" nominasiya sənədi müzakirə olunmuş və bu mədəni elementin UNESCO-nun Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsi üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil edilməsi haqqında qərar qəbul olunmuşdu. *"Ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən belə bir qərarın qəbul olunması Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri, UNESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın dəstəyi, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Xarici İşlər nazirlikləri, UNESCO yanında Azərbaycan Respublikasının Daimi Nümayəndəliyi və UNESCO üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Komissiyasının birgə fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur"*.¹

Tədqiqata cəlb olunan təsviri nümunələr Təbriz, Ərdəbil, Sultaniyə, Naxçıvan, İrəvan, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Şuşa, Dərbənd, Təbriz, Ərdəbil, Sultaniyə, İsfahan kimi tarixi şəhərlərin təmsalında mahiyyət etibarilə dövrün, zamanın pasportu, konkret bir çağın memarlıq ifadəsi, memarlığın təsviri sənətdə əksidir.

Bəllidir ki, xalqımızın tarixən yaratmış olduğu memarlıq əsərlərinin çox böyük bir qismi zamanın sınağından çıxıb bilməmiş, onu gözü ilə görmüş müəlliflərin sözlü təsvirləri isə yetərinə dolğun təəssürat yaratmır. Belə ki, konkret bir tarixdə bir rəssamın

---

¹ <http://www.mct.gov.az/az/umumi-xeberler/13374>

müəyyən obyekt üçün verdiyi təfərrüatlı təsvir, mövcud olan şəhər panoramının görünüşü reallığa daha yaxın qəbul olunmaqla, köməyə gəlir. Onlara elmi diqqəti şərtləndirən bir cəhət də budur.

Miniatür və qravüra təsvirlərində yer almış orta əsr memarlıq obyektləri təsvirlərinin təhlili onların tipoloji mənsubiyyəti, inşaat texnikası və konstruksiyalarının və s. bədii obrazları Azərbaycan memarlığının inkişaf yolunu izləmək, göz önündə canlandırmaq üçün qiymətli isnadlardır.

Dissertasiyanın müəyyən qismi orta əsr Azərbaycan miniatürlərində memarlığın əksindən bəhs etdiyi üçün Təbriz miniatür məktəbinin əsərlərinə müraciət olunmuşdu. Bəlli olduğu kimi, Azərbaycan incəsənətində Təbriz miniatürlərinin tədqiqi məsələsi ilk dəfə 1950-ci illərin sonlarında Ə. B. Salamzadə, K. Kərimov və R. Əfəndiyevin məqalələrində qaldırılmışdı. Sonrakı dövrlərdə memarlıq elementlərini əks etdirən təsviri sənət nümunələri, xüsusilə orta əsr miniatürləri hər zaman tədqiqatçıların ən müxtəlif rakurslardan diqqətini cəlb etmiş, bu rəsmlərdən bir çoxuna müxtəlif mənbələrdə rast gəlinmişdir.

C. Həsənzadə, S. Dadaş, T. Bayramov, R. Əmənzadə, Z.Əliyev, A. Əfəndiyev kimi müəlliflərin əsərlərində Təbriz məktəbinə aid orta əsr miniatürləri müxtəlif rakursdan tədqiqata cəlb olunmuşdur. Lakin bu tədqiqatlarda miniatürlərdə memarlığın ifadəsi məsələsinə sistemli yanaşma yoxdur, yalnız bu məsələyə öləri şəkildə toxunmaqdan söz edilə bilər.

Məsələn, A. Qaziyevin² xəttatlıq və miniatür sənətinin, onların əlyazmaların yaradılma prosesində qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiq olunduğu bu gün də aktuallığını itirməmişdi. Türk-İslam mədəniyyətinin zəngin plastını oxucuya təqdim edən, mövzuya dair ilk nəşr olan bu monoqrafiyada Azərbaycan əlyazma kitabının tarixindən və tərtibatının müxtəlif aspektlərində: xəttatlıqdan, dekorativ bəzəklərdən, kitab miniatüründən bəhs olunur.

Eləcə də K. Kərimovun³ 1970-80-ci illərdə nəşr etdirdiyi

---

² Казиев, А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII-XVII вв. / А.Ю.Казиев. – Москва: Книга, – 1977. – 359 с.

³ Кərimov, К. С. Сұлтан Мəһəммəд və onun мəктəби: монография / К.С.Кəримов. – Баки: Ышық, –1993. –176 с. – шəkillи.

əsərlər XVI əsr Təbriz məktəbinin Yaxın və Orta Şərq xalqları miniatür sənətinin ümumi inkişafında yerini və əhəmiyyətini xarakterizə etməklə, miniatürlərin öyrənilməsində Azərbaycan məktəbinin təməlini qoymuşdur. Onlarda XVI əsr Təbriz miniatürünün tarixinin, Sultan Məhəmməd məktəbinin hərtərəfli əhatə olunduğunu tam əsasla söyləmək olar. Cəmilə Həsənzadənin “Зарождение и развитие тебризской миниатюрной живописи в конце XIII–начале-XV”⁴ adlı monoqrafiyasında, Təbriz miniatür boyakarlığının XIII əsrin sonlarından XV əsrin əvvəllərinə qədər ki, dövrünü əhatə etmiş, bu məktəbin doğulma və inkişaf mərhələlərini əsaslandırmışdır. T. Bayramov və S. İsgəndərovun “Традиция и художественный процесс”⁵ başlıqlı monoqrafiyasında miniatürlərin dinamikası və inkişafı şərh olunmuşdu. Siyavuş Dadaşın «Теория формального изобразительного языка тюркской миниатюры» adlı kitabında, miniatür nəzəriyyəsinin mahiyyətinə varılmışdır. Onun nəzəriyyəsinə görə “*Avropa dilinin təkamülünün birinci fazası (prototipin təsvir metodunun yaradılması) e.ə. V əsrdə Yunan-Roma incəsənətindən başlayır. İkinci faza (rəsm qurma metodunun yaradılması) 1430-cu ildə xətti perspektiv nəzəriyyəsinin kəşfi ilə başlayır*”.⁶

R. Əmənəzadənin «Дворцы и павильоны Азербайджана» (по материалам миниатюрной живописи XV-XVII вв.)⁷ məqaləsində, Azərbaycan miniatür əsərlərində təsvir edilən sarayları orta əsr Azərbaycan memarlıq saray tikililəri ilə müqayisə edərək onların kompozisiya özəlliklərini göstərmiş, Təbriz miniatür məktəbində ən çox yer alan möhtəşəm saray tikililərinin fonunda

---

⁴ Гасанзаде, Д.Ю. Зарождение и развитие тебризской миниатюрной живописи в конце XIII-начале XV / Д.Ю. Гасанзаде. – Баку: Озан, – 1999. – 243 ил. – 328 с.

⁵ Байрамов, Т. Традиция и художественный процесс: монография / Т. Байрамов, С. Искендеров. – Баку: Елм, – 2002. – 232 с.

⁶ Дадаш С. Теория формального изобразительного языка тюркской миниатюры / Д.Сиявуш. – Стамбул: Mega, – 2006. – 124 с.

⁷ Амензаде, Р. Б. Дворцы и павильоны Азербайджана (по материалам миниатюрной живописи XV-XVII вв.) // – Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, – 1996. №1-2, – s.149.

memarlıq elementlərinin təsnifatını vermişdir Gördüyümüz kimi, yerli müəlliflərin gözdən keçirdiyimiz bu əsərlərində orta əsr Azərbaycan miniaturlarının bu və digər aspektləri tədqiqat mövzusu olsa da, onlarda memarlığın əksi məsələsi bir tədqiqat vəzifəsi olaraq qarşıya qoyulmur.

Mərkəzi Asiya alimləri “Q.A.Puqaçenkova”,⁸ “Q.A.Puqaçenkova, O.İ.Qalerkina”,⁹ Azərbaycanın orta əsr memarlığını tədqiq etmiş “Ə.V.Salamzadə”¹⁰, “C.Ə.Qiyasi”¹¹, “V.H.Muradov”¹², R.B.Əmənzadə dövrün memarlığının öyrənilməsinə əsaslı yardım göstərən, tikililərin görkəmi haqqında təsəvvür yaradan ayrı-ayrı təsviri sənət nümunələrinə - rəsm və qravürlərə diqqət yetirmişlər. Həmçinin iddiaçının bu sahədəki bəzi araşdırmaları - “Q.V.Qoqenfeldenin rəsmlərində Qədim Bakı (İçəri-Şəhər)”¹³, “Художественно-эстетические черты азербайджанской архитектуры и их отражения в миниатюре”¹⁴ işə əlavə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan və İran təsviri sənət müəlliflərinin əsərlərində şəhər panoramları, memarlıq abidə və tikililəridir. Tədqiqatın predmeti tədqiqatın əhatə etdiyi problemləri kompleks şəkildə həll etmək

---

⁸ Пугаченкого, Г.А. Восточная миниатюра как источник по истории архитектуры XV-XVI вв. / Г.А. Пугаченкого. – Ташкент: Архитектурное наследие Узбекистана, – 1960. – 360 с.

⁹ Пугаченкого, Г.А., Миниатюры Средней Азии / Г.А.Пугаченкого, О.И.Галеркина. – Москва: Изобразительное искусство, – 1979. – 208 с. – с илл.

¹⁰ Саламзаде, А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. / А.В. Саламзаде. – Баку: Издательство АН Азерб. ССР, – 1994. – 255 с.

¹¹ Гияси, Дж.А. Средневековые города Азербайджана и их главные площади // Архитектура и искусство. Ближнего и Среднего Востока. Материал конференции, – Баку: – 1989. – с.80-86.

¹² Мурадов, В.Г. Градостроительство Азербайджана XIII-XVI вв. / В.Г.Мурадов - Баку: Элм, - 1984.- 132 с.

¹³ Məmmədkərimova, L.M. Q.V.Qoqenfeldenin rəsmlərində Qədim Bakı (İçəri-Şəhər) // III Respublika Elmi-nəzəri konfransın materialı, – Bakı: ADMİU, – 2019, – s.112-119.

¹⁴ Агаева, Л.М. Художественно-эстетические черты азербайджанской архитектуры и их отражения в миниатюре. // – Москва: Евразийский Союз Ученых (Есу) Ежемесячный научный журнал, – 2020. Ч.2, № 8 (77), – с.11-12.

məqsədilə miniatürlərdə, qravürlərdə və rəsmlərdəki memarlıq obyektlərini sistemli şəkildə gözdən keçirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində əsas məqsəd Azərbaycan və İran (Təbriz, Sultaniyə, Ərdəbil, Qəzvin və İsfahan) şəhərlərinin və memarlıq tikililərinin təsviri sənət nümunələrində (miniatürlər, rəsm və qravürlər) bədii-estetik xüsusiyyətlərini dəyərləndirmək, təsviri sənətdə əksinin tapılmasının öyrənilməsidir. Bu məcrada Azərbaycan təsviri sənətinə, əcnəbi rəssamların rəsm və qravürlərində memarlıq abidələri və şəhərsalma planlaşdırmasının təkamülü, şəhərlərdəki və ticarət yolları üzərindəki tarixi abidələr haqqında həqiqəti əks etdirən nəticələrə gəlmək, eləcə də Azərbaycan şəhərlərinin formalaşma mərhələlərini Avropa və Rus müəlliflərinin təsvirlərinə isnadən izləməkdi.

Tarixi Azərbaycan şəhərlərinin panoram təsvirlərində orta əsrlərdə şəhərlərimizin siyasi və ticari əhəmiyyətini, o dövrə aid memarlıq tikililərinin səciyyəvi xüsusiyyətini üzə çıxarmaq, tikililərin erkən görünüşünü, rəsmlərdəki memarlıq elementlərində dövrün memarlıq səviyyəsini müəyyən etmək tədqiqatın vəzifələri sırasındadır.

Azərbaycan və İranın orta əsr memarlığının ən geniş tipoloji palitrada çox plastının, zəngin təsvirlərin, o cümlədən sarayların, məscidlərin, mədrəsələrin, miniatürlərdə təsvirlərinin, eləcə də Azərbaycan və əcnəbi rəssamların və səyyahların rəsm və qravürlərində əksini tapan sözügedən dövr, memarlıq abidələrinin öyrənilməsinə cəhddir. Tədqiqatın məqsədi qarşıya qoyulan vəzifələri rəhbər tutur:

- Faktiki materialı (miniatürlər, rəsm və qravürlər) ümumiləşdirmək və sistemləşdirmək;
- Tikililərin rəssamlıq əsərində həcmi və xarakteri haqqında real təsəvvürləri genişləndirmək;
- Hazırda itirilmiş, az məlum olan tikililərin (küləfirəngi, körpülər və s.) rəsmlərdə əks olunan spesifik xüsusiyyətlərini işıqlandırmaq;
- Miniatürlərdə göstərilən bina və tikililəri tiplərinə görə qruplaşdırmaq;

- Zəhəri gözəlliyi olan təsviri sənət nümunələrini memarlıq baxımından dəyərləndirmək;

- Müxtəlif dövrlərdə işlənmiş təsviri sənət nümunələrinin xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

- XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan rəssamlarının əsərlərində şəhər panoramlarının və memarlıq tikililərinin təsvirlərini üzə çıxarmaq və təhlil etmək;

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işinin təməlinə Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsaslandırılmış azərbaycanlılıq ideologiyası dayanır. Azərbaycan, rus və Avropa rəssamlarının əsərləri üzərində tədqiqat zamanı faktları və materialları ümumiləşdirməyə və müqayisəli təhlilə cəlb etməyə imkan verən tarixi-müqayisəli metod rəhbər tutulmuşdur. Həmçinin bədii təhlil üsulu tədqiq edilir. İş prosesi zamanı materialları xronoloji ardıcılıqda tədqiq etməyə imkan verən tarixi-xronoloji, eləcə də struktur-funksional analiz metodlarında, mövzunu hərtərəfli öyrənməyə imkan verən sistemli metoddan da istifadə edilmişdi.

Dissertasiya işində sistemli metod və memarlıq xüsusiyyətlərinin hərtərəfli təhlilinə əsaslanaraq xronoloji ardıcılıq təqdim olunur: a) miniatürlərdə əsərlərində, b) təsviri sənət nümunələrində. Bütün bunlara materialların kompleks şəkildə toplanması, sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi daxildir. Eyni zamanda, təqdim olunan material a) müxtəlif memarlıq tikililərinin ilkin görünüşü, b) günümüzə qədər gəlib çatan memarlıq abidələrinin bədii-memarlıq obrazının nə qədər dəyişildiyi suallarına cavab verir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Azərbaycan memarlığının orta əsrlərdən bəri təsviri sənətdə ifadəsinin memarlıq tarixi aspektindən öyrənilməsini vacib məsələ hesab etməklə, bu müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

- Azərbaycan və İran təsviri sənətində memarlıq;

- Miniatürlərdə Azərbaycan tarixi şəhərlərinin görkəmi, ayrı-ayrı memarlıq kompleksləri və abidələr;

- Dissertasiyada mülki tikililərin: sarayların, köşklərin, hamamlar və digərlərinin rəsmlərdə əks olunan həcm-məkan quruluşu, bədii obrazları; müdafiə tikililərinin təsviri, onların

memarlıq obrazı; miniatür tikililərinə dövrün inşaat texnikası;

- Qərb və rus rəssamlarının rəsm və qravürlərində Azərbaycan şəhərləri, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan, İrəvan, Dərbənd, Təbriz, Ərdəbil, Sultaniyə kimi tarixi şəhərlərinin XVI-XVIII əsr panoramları onların həmin dövrdəki mənzərəsini təsəvvürə gətirməyə imkan yaradır;

- Avropa və rus səyyahları tarixi şəhərlərimizin və onların panoram təsviri memarlıq kompleks və abidələrin – dini tikililərin, (memorial) tikililərinin də rəsmləri çəkilmiş və bu təsvirlər memarlıq və onların ilkin görünüşlərini müəyyənləşdirməyə, onlarda edilmiş dəyişikliklərin təkamülünü izləməyə imkan verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan təsviri sənət nümunələrində memarlığın ifadəsi ilk dəfədir ki, kompleks şəkildə təqdim edilir, hətta, az tanınan miniatür əsərlərində ki, memarlıq obyektləri tədqiqata cəlb edilmişdi. Miniatür sənətində memarlıq obrazlarının kompleks şəkildə tədqiqinin aparılmasına səy göstərilmiş, şəhərlərin quruluş xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Tarixi inkişaf prinsipindən irəli gəlməklə memarlıq abidələrinin fəza strukturlarının təşkilində səciyyəvi üsullar sərgilənir;

- Təsviri incəsənət nümunələrində ki, əks olunan memarlıq abidələrinin daha oxunaqlı və aydın formada cizgilərinin göstərilməsi üçün dissertasiya işində vektor proqramı vasitəsi ilə qrafiki işlənmiş həcm-fəza kompozisiyasında eləcə də memarlıq obrazlarının bədii həlli, mürəkkəb detalların qabarıq formada olan təbii və onların real təcrübə üçün istifadəsi verilmişdir;

- Azərbaycan və İran şəhərlərinin (Təbriz, Sultaniyə, Ərdəbil, Qəzvin, İsfahan) miniatür və qravürlərdə əksini tapan memarlıq XVI–XX əsrin əvvəllərində geniş tarixi-mədəni fonunda sistemli və konseptual şəkildə öyrənilməsinə və tam təqdim olunmasına cəhd edilmişdi. Geniş faktoloji material qarşıya qoyulan vəzifə ilə əsaslandırılması nəzərdə tutulmuşdu;

- Dissertasiya işinin əsas hədəfi itirilmiş və müxtəlif dövrlərə aid çox sayda memarlıq abidələrinin orijinal simasını təhlil etməkdən ibarətdir;

- Xüsusən rus və Avropa rəssamlarının realist rəsmlərində memarlıq təsvirləri ayrıca olaraq tədqiqat predmeti kimi

araşdırılmayıb. Bu məsələ ilk dəfə elmə gətirilir;

- XVI-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın və İranın bir neçə şəhərlərini ziyarət edən səyyahların rəsm və qravürlərində memarlığın əsaslı və sistemli şəkildə öyrənilməsinə səy göstərilmişdir. Mövcud materialda irəli sürülən vəzifələrlə əsaslandırılmış struktur yanaşması təmin edilmişdir;

- İlk dəfə olaraq Azərbaycan şəhərlərinin panoram təsvirləri və memarlıq abidələrinin ilkin görüntülərinin dəyərləri üzə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi təsviri sənət və memarlıq təmayüllü ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində sənətsünaslıq və memarlıq təhsili alan tələbələr üçün dərs vəsaiti qismində istifadə oluna bilər. Tarixi abidələrimizin bərpa işlərində, memarlıq abidələrinin bədii tərtibatında tətbiqi zəruridir. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Memarlıq konstruksiyaları və abidələrin bərpası” kafedrasında tələbələr üçün faydalı metodoloji vəsait kimi istifadə oluna bilər. Müxtəlif mənbələrdə yer alan, ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilən təsvirlər Azərbaycan memarlıq tarixinə dair mövzuların işlənməsində, tarixi-memarlıq və mədəniyyət abidələrinin bərpa işlərinin, layihələrinin hazırlanmasında onların memarlıq üslubunun formalanmasında istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları, həmçinin əsas elmi yenilikləri iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda, eləcə də xarici ölkələrin müvafiq elmi nəşrlərində dərc etdirdiyi məqalələrində, Beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarındakı məruzələrində öz əksini tapıb.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri həmin İnstitutun “Təsviri, tətbiqi dekorativ və heraldika sənətləri” və “Memarlıq tarixi və nəzəriyyəsi” şöbələrinin birgə iclasında müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, 6 paragraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından

ibarətdir. Giriş 15.094 işarə, birinci fəsil 66.409, ikinci fəsil 67.154 işarə, üçüncü fəsil 62.923 işarə, nəticə 6433 işarə, dissertasiyanın ümumi həcmi 203.155 işarədir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Azərbaycan və İran miniatürlərində memarlıq motivlərinin təfsir xüsusiyyətləri”** adlı I fəslə iki paraqraftan ibarətdir. **“XVI əsrə qədərki miniatürlərdə şəhər mənzərəsi”** adlı birinci paraqrafında qeyd olunan dövrün rəsm əsərlərində təsvir olunan şəhər mənzərələrindən danışılır.

Məlum olduğu kimi, şəhərlərin memarlıq simasının, ayrı-ayrı memarlıq abidələrinin və tikililərin ifadə olunduğu təsvirlər orta əsrlər dövründə, sonrakı dövrlə müqayisədə sayca az olsa da, onlara əsaslanıb Azərbaycanda dövrün memarlıq səviyyəsi, şəhərlərinin memarlıq görünüşü, ayrı-ayrı görkəmli tikililər barədə fikir söyləmək mümkündür. Gözdən keçirilən dövrün təsviri sənət sahəsi olan miniatür yaradıcılığında mifik süjetlərin, bədii ədəbiyyatdan və tarix kitablarında götürülmüş epizodların, xüsusilə də batal səhnələrinin təsviri ilə yanaşı, hadisələrin və ya süjetlərin fonunda memarlıq tikililərində yer aldığı böyük sayda rəsmlər çəkilmiş və memarlıq tariximizin qiymətli sənədləri olan bu bədii əsərlərin əksəriyyəti günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Azərbaycan memarlıq mədəniyyətinə aid olan bu sənət nümunələri əksərən yerli rəssamların fırçasına məxsusdur. Bu nümunələr əsasən Təbriz (Təbriz miniatür məktəbi), məktəbinin təsiri nəticəsində Şamaxıda miniatür sənəti inkişaf edir və Azərbaycanlı müəlliflərin bədii və elmi əsərlərində öz əksini tapır.

Kitab illüstrasiyası kimi yaranıb formalaşan Azərbaycan miniatür sənətinin təşəkkül tarixi orta əsrlərin əvvəllərinə gedib çıxır. XIII əsrin əvvəllərində Əbdül mömin Məhəmməd əl-Xoyunun **“Vərqa və Gülşə”** əlyazmasına çəkdiyi miniatürlər (Topqapı Muzeyi, İstanbul) yalnız Azərbaycanda deyil, eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə bu sənətin ən yaşlı nümunələrindən sayılır. XIV əsr Təbriz miniatüründə təsviri incəsənət dilində, əvvəllər Uyğur Şərqi, Əlaəddin Çomanafi əl heyvani (1297), (Türküstan) ustadları

tərəfindən incəsənətə gətirilən və Çin mənşəli “lalə” motivinə rast gəlinirdi, buna da səbəb yerli rəssamların o zaman məharətin yüksək səviyyəsinə qalxmağı bacarmış olan Uyğur ustadlardan dərs almaları idi. Amma L.S.Bretanitski və B.V.Veymarn məsələyə bir az fərqli yanaşırlar, onların mülahizəsinə əsasən, Təbriz miniatur sənəti ilə Uzaq Şərq incəsənətinin prinsipləri bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Bunu belə əsaslandırırlar ki, *“orta əsr Çin mənzərəsində, xüsusilə də onun çiçəklənmə dövründə, məkan əksər hallarda ətraf mühitin hadisələrini geniş əks etdirirdi. Təbriz rəssamı isə mənzərə elementlərini məkanda deyil, özünəməxsus xalça naxışı kimi səth üzərində qəbul edir”*¹⁵

Nasuh Matrakçının (1480-1564) “Beyani-Menazili-Seferi-İrakeyn” əlyazmasında (1565-1566 İstanbul Universiteti kitabxanası, inv. №5964) İraqi-Ərəb və İraqi-Əcəmə, o cümlədən Azərbaycana aid olan şəhərlərin təqdim olunan miniatur planları orta əsr şəhərinin strukturu haqqında aydın təsəvvür yaradır. Burada Təbrizin şəhər yaşayış bölgələrinin planı aydın şəkildə təsvir olunur, şəhərin bütün xarici əlaqələri ümumi şəhər keçid mərkəzində kəşifir. Şəhərin mərkəzində Came məscidi yerləşir. Mərkəzdə yerləşən ictimai tikililərin funksional səciyyəsi şəhər tikililərinin xaosluğunun qarşısını alaraq, axının intensivliyini tənzimləyir. Şəhərin struktur quruluşu onun daxili bütövlüyündən asılıdır. Məhz buna görə də bütövlük onun tərkib hissəsi sayılır. Beləliklə, şəhər çoxsəviyyəli, çoxpilləli quruluşa malikdir. Bunu biz şəhər təsvirli miniatürlərdən aydın görə bilərik. Belə bir plan quruluşuna təkcə Təbriz deyil, Sultaniyə şəhərinin təsvirində də rast gəlirik. Nasuh Matrakçının göstərilən əlyazmasında qala divarları daxilindəki Sultaniyə şəhərinin miniatur plan quruluşuna əsasən şəhərin mərkəzində yerləşən memarlıq tikililəri, məscid və məqbərələr şəhər quruluşuna yön verən və strukturunu quruluşunu üzə çıxaran tikililərdir. Bu miniatürdə gölə tökülən su kanalı, Ərk qalasının müdafiə bürclərindən birinin üzərində kaşı mozaika təsvir edilir.

Miniatürlərdə memarlığın bədii təfsir formaları zəngindir. Bu

---

¹⁵ Бретаницкий, Л. С. Искусство Азербайджана IV-XVIII веков / Б. В. Веймарн. – Москва: Искусство, – 1976. – 272 с.

zənginlik həm də şəhər görüntülərinin fərqli formalarında təzahür edir. *“Orta əsr şəhərinin monolit-interyer xüsusiyyəti, onun rəşional əşası, şəhər strukturunun ayrı-ayrı vahidləri ilə tamliğıının sıx və ciddi qanunauyğun əlaqəsini şərtləndirir. Vahid sözü altında ailə-ev, yaxud məhəllə nəzərdə tutulur. Vahidin tam ilə xarakterik münasibəti ondan ibarətdir ki, hər vahid zəncirvari sistemin bir əlaqələndirici halqasıdır, vahidin pozulması təmin prinsipial əşasını poza bilər. Burada vahid sözü müəyyən zamanda maddi məkan quruluşu daxilində inkişafda olan şəhərsalmanın elementi kimi çıxış edir, inkişafın fəzasından əşılı olmayaraq, özünün şəhərsalma rolunu tam yerinə yetirir”*.¹⁶

Məsələn, Mir Seyid Əlinin “Şəhər həyatından səhnələr” (Təbriz.1539-1543) miniatüründə hər vahid tam quruluş daxilində öz rolunu oynayır və tikililərin auksanometrik görünüşü təsvirdə öz əksini tapıb. Miniatürün süjet xəttində şəhər strukturunun funksional əlaqələri nəzərdən yayınmır. Bu əsərdə sıx yerləşdirilmiş “nizamsız” memarlıq tikililərinin əks etdirildiyini görürük. Süjetli-tematik mürəkkəb kompozisiya quruluşuna malik olan təsvirin ürəkəçan mənzərə fonunda, süjet xəttinin müxtəlifliyi bütün orta əsr Şərq miniatür boyakarlığının əşaslarının təməli olan dekorativlik, ifadəli xətlərin, rəng palitrasının ahəngdarlığı göstərir.

Orta əsr Təbriz miniatür məktəbinin memarlıq formalarının təsvirindəki səciyyəvi xüsusiyyəti mürəkkəb kompozisiyalı yaşayış evlərinin, başqa mülki binaların tikililəri yüksəkdən “quş uçuşu” baxışı təsvir edilib. Naməlum rəssamın (Şəmsəddinin əl işi olduğı güman edilir) “Bağdadda daşqın” (1468) Şamaxı Antologiyası, miniatüründə Bağdad şəhərinin görünüşü təsvir edilib. Ön plandakı tikililər nisbətən yaxın, arxa plandakı memarlıq tikililəri isə iri planda verilir. Ön planda səhər divarları, ağ rəngli, konus şəkilli, çox pəncərəli hündür qüllələrin arxasından görünən müxtəlif yaşayış tikililəri, firuzəyi rəngdə naxışlı kaşılarla bəzədilmiş kiçik eyvanlı, qoşa minarəli, günbəzli məscidlər təsvir olunur. Miniatürün orta hissəsində sağ tərəfdən yuxarıya doğru təsvir edilən çayın üstündə enli zolaq şəklində körpü, çayın o biri sahilində isə saray

---

¹⁶Ağayeva L.M. Şərq miniatür sənətində memarlıq formalarının bədii-estetik ifadə xüsusiyyətləri: / magistr dis. / Bakı: – 2000. – s. 95.

tikilisi diqqəti cəlb edir.

I Fəslin ikinci paragrafı **“Miniatürlərdə memarlıq tikililərinin tipləri”** adlanır. Burada miniatür kompozisiyalarındakı memarlıq nümunələri tipoloji baxımdan təhlil edilmidir.

Azərbaycanın VII-XI əsrlər İslam memarlığına aid abidələrdən - dini tikililər, məscid və mədrəsələr çox az sayda və ya ilkin görünüşü xeyli dəyişikliyə məruz qalmış halda günümüzədək gəlib çatmışdır. Ölkənin bu dövr memarlığı haqqında məlumat mənbəyi nisbətən çoxsaylı, lakin qeyri-konkret, orta əsr ərəbdilli tarixçilər və coğrafiyaşünasların zahiri təəssüratdan doğan təsvirləridir. Azərbaycan şəhərlərində mövcud olan məscidlər barədə onlardan məlumat alırıq.

XV-XVI əsrlərdən etibarən isə dövrümüzdə qədər çox sayda dini-mərasim tikililəri - məscidlər, mədrəsələr və s. tam və ya qismən mühafizə olunmuşdu. Bu tip tikililərin təkamülünün öyrənilməsində miniatürlər əvəzi olmayan mənbələrdir.

Nizaminin “Xəmsə”sinə çəkilmiş “Leyli və Məcnun məktəbdə” (1510) miniatüründə məscidin interyerinin biri tağ formasında təsvir edilir. “Qızıl nisbət “olan iki sütun, qızılı və mavi boya ilə işlənmiş panel rəsmdə aydın şəkildə görünür. Sütunların orta və alt dəstək hissəsində qızılı folio ilə üzlənmiş vazon formasında dekorativ memarlıq elementi diqqəti cəlb edir. Divar narıncı və mavi rəngli ulduz motivli həndəsi elementlərlə işlənib. Həşiyə eyni qayda olaraq mavi rəngli qızıl folio ilə örtülmüşdür. Miniatürdə məscidin ən mühüm tərkib hissəsi olan, müəzzin üçün qeyri-adi formalı məhəccərli meydançanın təsvirində mavi rəngdə, üzərində nəbatı motivli “qanadlı islimi” naxışdan istifadə edilib. Məscid incə-uzun minarə və soğan varı kiçik günbəz ilə tamamlanır. Miniatür o dövrün memarlığı haqqında əhatəli məlumat verir.

Hilalinin “Şah və dəviş” (Təbriz. 1537-1538) miniatüründəki mədrəsə süjetinə nəzər saldıqda ön cəbhə kompozisiya həllinin məscidlərdəki qapalı məkan quruluşu ilə oxşar olduğu görünür. Bu miniatürdə memarlıq obrazının zəngin ornament motivləri və əlvan rəng harmoniyası süjetə ifadəlilik verir. Memarlıq kompozisiyasını geniş portal tək ox üzərində simmetrik olaraq tamamlayır. Portalın

üzərində epiqrafik yazı var. Bir-birindən fərqli həcm-fəza həlli müxtəlif üslubda ornamentlərlə bəzədilmişdir. Miniaturlərdə hakim mövqe tutan başlıca xüsusiyyətlərdən biri də rəng tərtibatıdır. Bu rənglər çox vaxt böyük müstəvilərdə - eksteryer və interyerdə, divarların rənglənməsində aparılır. Məhz bu tərtibat “Şah və dərviş” miniaturündə bariz ifadə olunub.

Miniaturlərdə xatirə tikililərinə də çox rast gəlinir. *“Xatirə tikililəri Azərbaycanda həm zaman, həm də məkan cəhətdən geniş yayılmış monumental tikililərdir. Bu səbəbdən forma təşkili prosesini - təkamül və həcm-fəza quruluşunu kifayət qədər dəqiq izləmək mümkündür”*¹⁷

Təbrizə yolu düşən əcnəbilərin diqqət yetirdikləri Şəbi-Qazan kompleksi (Abvab Al-bir- kompleks) o dövrün istedadlı memar və mühəndisləri tərəfindən inşa edilmişdi. *“Qazan Xanın öz adının sonrakı tarixdə saxlanması üçün düşündüyü məqbərəsinin dayanıqlığının təmin olunması məqsədilə hörgünün təməlində çoxlu miqdarda dəmir yerləşdirilmişdi”*.¹⁸ Kompleks dünyanın möcüzələrindən biri, o dövrün İslam memarlığında isə ən dəyərli nümunələrdən sayılırdı. Onun gözəllik və ifadəlilik dəyərini günümüze qədər gəlib çatmış təsvirlərdə görə bilirik.

Paraqrafda diqqət verdiyimiz başqa bir tikili forması mülki memarlıq nümunələridir. Burada saraylar, köşklər, rəsədxanalar, müalicəvi müəssisələr, hamamlar nəzərdə tutulur.

Gözdən keçirilən dövrün təsviri sənət nümunələrində - miniaturlərdə saray tikililəri, saray süjetləri xüsusi yer tutur. Rəssamlar sarayların kompozisiya həllini seçərkən sabit sxemlərə riayət edirlər. Miniaturlərdə əks olunmuş monumental binaların və tikililərin arasında sarayların daha çox yer alması orta əsr memarlıq mədəniyyətində saraylara hakimiyyət sahiblərinin qüdrət və ehtişamının təcəssüm etdirilməsindən irəli gələn xüsusi münasibət ilə əlaqədar idi Bu baxımdan Azərbaycanın Təbriz, Sultaniyə, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Bakı kimi siyasi, mədəni, ticarət mərkəzlərində saray tipli binaların ucaldılması təbii hal idi.

---

¹⁷ Əmənzadə R.B. Azərbaycan memarlıq abidələrinin tipologiyası XI-XVII əsrlər: dərs vəsaiti / R.B.Əmənzadə. – Bakı: - Xəzər Universiteti, – 2016. – 144 s.

¹⁸ https://wikimili.com/en/Shanb_Ghazan (10.12.2021)

Dissertasiyanın II fəslı “XVI-XVIII əsrlər əcnəbi rəssamların əsərlərindəki memarlıq nümunələrinə Şərq ənənəsinin təsiri” adlanır. İkinci fəsil iki paraqraftan ibarətdir. “Rəsm və qravürlərdə şəhər təsvirləri” adlanan birinci paraqrafta rəssam yaradıcılığındakı şəhər təsvirləri nəzərdən keçirilir.

Məlum olduğı kimi, tarixən Yaxın və Orta Şərqin mədəni sivilizasiya orbitinə daxil olan xalqlar insanların məskunlaşdıqları yerlərin təsvirlərinə əsas etibarilə şərti, sxematik üslubda müraciət edirdilər. Odur ki, Qərbdə və eləcə də Rusiyada bir çox onilliklər ərzində toplanmış, müsəlman şəhərlərinin sənaye dövründən əvvəl necə göründüyünü göstərən xeyli sayda xəritələr, maraq doğuran qravür və rəsmlər - Azərbaycanda indinin özündə belə az tanınan bu kimi mənbələr ölkəmizin memarlıq tarixinin, abidələrin öyrənilməsi və elmi təhlili üçün mühüm baza təşkil edir. Bu materialların ciddi elmi əsaslarla öyrənilməsinin əhəmiyyəti birmənalı olduğı üçün tərəfimizdən qarşıya qoyulan məqsəd - ölkəmizin orta əsr memarlıq tarixinin obyektiv mənzərəsinin bərpasına töhfə verməkdir.

Nəzər saldığımız dövrdə ölkəmizə dair rəsmlər qravür texnikasında icra olunmuşdur. Qravür işləri XIV–XV əsrlərdə Qərbi Avropada icad olunmuş, ilk zamanlar taxta parçası üzərində aparılmışdır. Zaman keçdikcə ustalar qravür sənətinin yeni-yeni növlərini, daha münasib üsullarını düşünüb tapmışlar. Bu üsullar artıq XV əsrdə qrafika və kartoqrafiyada yeni istiqamət kimi tətbiq olunmağa başlamışdı. Xəritələr özünəməxsus zəngin rəmzlərlə tərtib olunur, əksər hallarda daha çox tanınan memarlıq kompleksləri təsvir edilirdi. Daha artıq əhəmiyyət daşıyan məbədlərin, sarayların, qəsrlərin təsvirləri, şəhərlərin plan-xəritələri xüsusi dəqiqliklə çəkilirdi.

Avropalı və rusiyalı müəlliflər Azərbaycan istiqamətli səfərlərindən yazılı təəssüratlarını, ölkələrinə qayıtdıqdan sonra, böyük oxucu kütləsinin marağına səbəb olduğunu gördükləri üçün kitab şəklində çap etdirməyi lazım bilmişlər. Ölkəmizin tarixi şəhərlərinin, ölkə daxili ticarət yollarının o zamankı vəziyyətini, zamanın sınağından çıxmayan memarlıq tikililərinin görünüşünü nəticə etibarilə həmin rəsm əsərlərindən təsəvvürümüzə gətiririk. Sözügedən mənbələrin böyük elmi dəyəri də elə bundadır.

Bu mənbələr Qərb müəlliflərinin Orta Şərq, və bu kontekstdə eyni zamanda orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti ilə erkən təmaslarının ifadəsidir. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycana səyahət etmiş, alim apardıqları müşahidələrə görə akademik V. V. Bartoldun maraqlı fikirləri vardır. O yazır: *“Orta əsrlərdə avropalı səyyahlar Şərqə gələrkən yerli əhali ilə müqayisədə özlərini daha mədəni hiss etdiklərindən heç söhbət gedə bilməz, çünki orta əsrlərdə Avropa mədəniyyəti Asiyadakından aşağı idi”*.¹⁹

Avropa müəlliflərinin qələmindən çıxmış ən müxtəlif mənbələrdə yer alan şəhər təsvirləri Azərbaycan memarlıq tarixinə dair mövzuların işlənməsində, bəzi hallarda memarlıq abidələrinin bərpasında bu gün önəmli isnadlardır. *“Şəhərin memarlığındakı rəngarənglik Bakı qalasının relyef, planlaşdırma strukturu, onun memarlıq abidələri, eləcə də forştadtın “sonsuza” qədər uzun və düz küçələri ilə müəyyən edilir”*.²⁰ Avropa və Rus səyyahlarının müxtəlif dövrlərdə Bakı şəhərini təsvir edən rəsm və qravür əsərləri kəmiyyət etibarilə xeyli say təşkil edir. Təkcə hərbi topoqraflar deyil, həm də müxtəlif dövrlərdə Bakı şəhərində, Xəzər dənizi sahilində olmuş Avropa və Rus səyyahları, qədim memarlıq dövrünü əks etdirən, bu gün üçün əsaslı elmi mənbə kimi qəbul olunan rəsm və qravürlərinin incələnməsi memarlıq tariximizin bu günkü tədqiqatçılarına kifayət qədər məlumat verə bilər. Baxılan dövrün müəlliflərindən E. Kempfer, A. Oleari, S. Qmelin, Kornelius de Bruin, M. Delafua, J. Şarden, Q.V. Qogenfelden, E.Flanden, Q. S. Sergeyev bu sıradadırlar. Onların əsərləri Qərbi Avropa universitetlərinin kolleksiyalarında, kitabxanalarında, Rusiyanın elm ocaqlarında mühafizə olunmaqdadır.

İkinci fəslin ikinci paragrafi **“Memarlıq abidələri rus və qərb səyyah-rəssamlarının yaradıcılığında”** adlandırılmışdır. Adından göründüyü kimi, həmin paragrafda Rusiya və Qərb ölkələrini təmsil edən rəssamların, həmçinin səyyahların rəsmləri təhlilə cəlb edilmişdir, ki, burada əsərin ideya-bədii kontekstinin

---

¹⁹ İnzibati-Ərazi Vahidləri: [elektron resurs] /Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası (pdf), – s.19.

²⁰ Fatullayev, F.Ş. Bakıda şəhərsalma XIX əsr və XX əsrin əvəllərində / F.Ş. Fatullayev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – 340 s.

formalaşmasında Şərq ənənəsinin təsiri rolu qiymətləndirilmişdir.

Avropa və rus missionerlərinin xüsusi önəm verdikləri şəhər panoramları, istehkam qurğuları, qəsrlər, qalalar, limanlar, körpülər və s. ilə yanaşı artıq həmin dövrdə müəyyən keçmişə sahib, artıq tarix olan memarlıq tikililərinə - məscidlərə, xatirə tikililərinə, saraylara, imarətlərə də onların tərəfindən ən azından ekzotik maraq vardı. Bu marağın nəticəsi olaraq tarixi şəhərlərimizdə qərar tutmuş bir sıra mühüm memarlıq tikililərinin ilkin görkəmi ilə əyani şəkildə tanış ola bilirik. „*Azərbaycanda olmuş XVII əsr əcnəbi müəlliflərin təsvirlərində daha çox yer alan, hər şəhərin memarlığında özəl, bir çox hallarda dominant mövqe tutan məscidlər idi. Məsələn, fransız səyyahı Jan Şarden 1673-cü ildə İrəvanda olarkən şəhər bazarı ilə üzbəüz kərpicdən tikilmiş və həmin vaxt uçub-dağılmış vəziyyətdə olan məscid haqqında məlumat vermişdir*“.²¹

İrəvan yaxınlığında yerləşən Əmir Səəd türbəsinin təsvirləri maraq doğurur. Bu türbə J. Şardənin çəkdiyi şəhər panoramında xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Şardəndən başqa həmin dini abidənin rəsmini digər rəssamlar da çəkmişlər. Bu rəsmlərdə memarlıq kompozisiyası ilə yanaşı, abidənin bədii tərtibat xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, əcnəbi rəssamlar bədii motivlərə diqqət yetirməklə şərq ənənəsinin Avropa rəssamlığında özünəməxsus tərzdə təcəssüm etdirmişlər.

Eyni fikirləri Şamaxı şəhəri yaxınlığında yerləşən məşhur Diri baba türbəsinin rəsmləri barədə də deyə bilərik. Bu türbə müxtəlif dövrlərdə rəssamların diqqətini cəlb etmişdir. „*Şamaxı yaxınlığında Mərzə kəndindəki Diri Baba məqbərəsi (hicri 805/1402) yerləşdiyi məkanda bir qədər əsrarəngiz və özünəməxsus memarlıq görkəmi ilə XVII əsrdən etibarən əcnəbi missionerlərin, səyyahların (Adam Oleari, Korneli de Bruin, Bernqard Dorn və b.) diqqətində olmuşdu*“.²²

Vaxtilə tanınmış türk səyyahı Övliya Çələbi Azərbaycanda

---

²¹ Şarden J. “Parisdən İsfahana Səyahət” Amsterdam 1711 / J. Şarden, tərc ed. V.Aslanov. – Bakı: Elm, – 1994. – 96 s.

²² Усейнов М.А. История архитектуры Азербайджана / М.А. Усейнов, Л.С. Бретаницкий., А.В. Саламзаде. – Москва: Государственное изд-во литературы по строительству, архитектуре и строительным материалам, – 1963. – 396 с.

olarkən Şamaxıya da gəlmiş və müxtəlif tarixi-memarlıq abidələrinin, o cümlədən Diri Baba türbəsinin görünüşünü yol qeydlərində təsvir etmişdi. Ö. Çələbidən sonra, XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində hollandiyalı rəssam Kornelius de Bruin (1652- 1727) Diri Baba məqbərəsini ziyarət edir. Tanınmış rəssam ailəsindən olan və səyahət etməyi çox sevən rəssam Şərqin bir neçə ölkəsini gəzmış, ziyarət etdiyi ölkələrdə ona maraqlı görünən obyektlərin təsvirlərini çəkmişdi. Şamaxıya gələndə Diri Baba məqbərəsi öz qeyri-adi görünüşü ilə onun diqqətini çəkir və rəsmini işləyərək albomuna daxil edir. Öz növbəsində A.Oleari məqbərə haqqında ayrıca qeydlər etmişdi. Rəssam məqbərəni qravür texnikasında təsvir etmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“XIX-XX əsrlər təsviri sənətində memarlıq tikililəri və şəhər mənzərələri”** adlanır. Üçüncü fəsil iki paraqraftan ibarətdir. **“XIX əsr rəssamlarının yaradıcılığında memarlıq milli məişət müstəvisində”** adlanan birinci paraqrafta memarlıq motivləri vasitəsilə milli xarakter və məişət xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi rəssamların yaradıcılığı xüsusilə maraqlıdır. Belə ki, həmin əsərlərdə milli məzmun özünü qabarıq ifadə etdirməklə, bu və ya digər dərəcədə qərb incəsənətinin inkişafına, burada şərq motivlərinin yayılmasına öz təsirini göstərmişdir. Bu xüsusiyyətləri Ejen Flanden, Paskal Kosta və başqalarının rəsmlərində görmək olar.

Azərbaycan şəhərləri və tarixi memarlıq tikililərinin rəsmləri XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid təsviri sənət nümunələrində özündən əvvəlki dövrlə müqayisədə daha əhatəlidir. İncəsənətin mühüm qolu olan rəssamlığın geniş inkişaf tapdığı dövrdə rəsm və qravürlər özündə memarlıq tikililərini eksteryer və interyerlərini, landşaft memarlığının təsvirlərini cəmləşdirir.

Azərbaycan torpaqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi bu əraziyə olan marağın daha da artmasına təkan verdi. *“XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal regionlarının Rusiyaya birləşdirilməsindən sonrakı onilliklərdə ölkənin orta əsr memarlığı həm sənət baxımından, həm də tarix və mədəniyyət baxımından*

*rusiyalıların və avropalıların müstəsna marağına səbəb olur”.*²³ Bu maraq XIX əsrdə böyük bir inkişaf yolunda olan rus rəssamlıq sənətində özünü daha qabarıq şəkildə göstərmişdir.

XIX-XX əsrin əvvəllərini əhatə edən zaman kəsimində Azərbaycan memarlığını əks etdirən bədii təsvirlər bolluğunda rus və Avropa rəssamlarının böyük əməyini qeyd etmək lazım gəlir. Bu rəsm və foto işlərində əvvəlki dövrlərdə öz möhtəşəmliyi ilə klassik şairlərin tərənnüm etdikləri, əcnəbi elçilikləri, səyyahların heyranlıqla bəhs etmiş olduqları, amma sonradan dağılmış, unudulmuş, yaxud yarımxaraba vəziyyətdə olan memarlıq tikililərinə də rast gəlinir. Bununla yanaşı, əldə olan təsvirlərin qavranmasına, milli memarlığın formalaşma mərhələlərinin izlənməsi baxımından onların daha əsaslı izahının verilməsinə ehtiyac qalır. Bu aspektdə ilkin mənbələrə hər dəfə yeni gözlə baxılmasına tələb vardır. Odur ki, rus və Avropa rəssamlarının yaradıcılığında yer alan memarlıq tikililərinin təsvirlərinə fasiləsiz elmi diqqət zəruridir. Bu günün gözü ilə baxdıqda Azərbaycanın tarixi memarlıq tikililəri və şəhərlərini təsvir edən nümunələrin timsalında rus və Avropa rəssamlığının bizim ölkəmizə münasibətdə yerinə yetirdikləri işin nə kimi məqsədlər daşdığından asılı olmayaraq bir sənət sahəsi olaraq öz tarixilik və sənədlilik funksiyasını yetərli dərəcədə dolğun yerinə yetirdiyini söyləyə bilərik.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı **“XX əsr təsviri sənətində şəhər mühiti və tarixi-memarlıq abidələri”** adlanır. Bu paragrafda bədii kompozisiyada Şərq ənənəsinin növbəti inkişaf tendensiyaları nəzərdən keçirilmişdir.

Əgər əvvəlki dövrlərdə memarlıq tikililəri və şəhərlərimizin panoram təsvirlərini əcnəbilərin – rus və Avropa müəlliflərinin təsvirlərində görə biliriksə, gözdən keçirilən dövrün sonlarına doğru onların sırasında öz ölkəsinə, onun mədəni irsinə, o cümlədən memarlığına marağın ifadəçisi olaraq Əli bəy Hüseynzadə, Bəhrüz Kəngərli, Əzim Əzimzadə kimi istedadlı azərbaycanlı rəssamlar da vardır. *“Böyük mütəfəkkir, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandan*

---

²³Щеблыкин И.П. Памятники азербайджанского зодчества эпохи Низами / И.П. Щеблыкин. – Баку: Аз.ФАН, – 1943. – 96 с.

Osmanlıya mühacirət etmiş Əli bəy Hüseynzadənin (1864-1940) yaradıcılığında eyni zamanda rəssamlıq istiqaməti də olmuşdur”²⁴

Onun əsərləri arasında Şıx kəndində Bakı buxtanın sahilində yerləşən və 1936-cı ildə dağıdılmış tarixi Bibi-Heybət məscidinin təsviri ayrıca yer tutur. Azərbaycan təsviri sənətində memarlıq abidəsinin gözəl nümunəsi olan bu əsər, həm də XX əsr milli boyakarlığında mənzərə janrında yaradılmış ilk əsər sayılır.

Əsərə təsviri sənət nümunəsi kimi baxındığında mənzərə kimi qavranılır. Əsər kətan, yağlı boya texnikasında işlənilib. Mavi, göy, ağ, qəhvəyi rənglərdən istifadə edilib. Kompozisiya statik, rəng çalarları, işıq-kölgə təzadlı paylandığı üçün tablı çox ahəngdar görünür. Ümumi panorama baxdıqda ilk növbədə Azərbaycanda İslam memarlığının önəmli abidələrindən biri olan, Şirvan memarlıq məktəbinə xas elementləri özündə birləşdirdiyi açıq görünən tarixi Bibi-Heybət kompleksinin sirayətədiçi silueti diqqəti tutub saxlayır. Kompleksdə minarəli məsciddən əlavə, görkəmli şəxslərin məzarları və dəfn olunduqları yer də müəllifin təsvirindən kənarda qalmır. Ön fasadda arkada, arxa tərəfdə tək minarəli məscidin günbəzi göy rəngdədir. Dilimli günbəz konstruksiyası, məqbərəyə bitişik məscid ön planda təsvir olunur. Əsərdə məqbərə və məscid kub formasında, minarənin yuxarı hissəsi isə stalaktit elementləri ilə bəzədilmiş şəkildə təsvir edilir. Fasaddakı arkada tağların ikisində qapı təsvir edilib.

Bəzi tarixi foto şəkillərlə yanaşı, Əli bəy Hüseynzadənin bu tablosu XIII əsrin sonlarında formalaşmağa başlamış və 1936-cı ildə sovet rejimi tərəfindən dağıdılmış Bibi-Heybət kompleksinin əvvəlki, ilkin görünüşünü, onun memarlıq formalarını, onların rəng çalarlarını özündə fiksasiya etmiş nadir tarixi sənəd mahiyyəti daşımaqdadır.

Azərbaycan professional təsviri sənətinin ilk təmsilçilərindən, milli məkanda dəzgah rəsmninin təməlini qoyanlardan biri olan Bəhrüz Kəngərlinin (1892-1922) boyakarlıq sənətində ilk akademik rəsm üslubunda işləmiş realist rəssam olmaqla, 2000-ə yaxın mövzu və janr etibarilə müxtəlif və rəngarəng əsərlərindən ibarət bədii

---

²⁴ Əliyev Z. Əli bəy Hüseynzadənin rənglər dünyası // Kəsp. – 2017.

irsində memarlıq mövzusu xüsusi yer tutur. Məsələn, “Naxçıvanda məscid” (1919), “Məscid” (1920), “İmamzadə məqbərəsi” (1920), “Minarəsi dağıdılmış məscid” (1920), “Naxçıvanda abidə” (1921), “Qədim türbə” (1920) kimi əsərləri bu silsilədənir. Onun işlədiyi mövzuların adları ümummilli lider Heydər Əliyevin “*Bəhrüz Kəngərli bədii irsini xalqımızın milli sərvətidir*”²⁵ deməklə nə qədər haqlı olduğunu göstərir. Rəssamın “Minarəsi dağıdılmış məscid” əsəri bədii forma cəhətdən mənzərə janrına xas, sulu boya texnikasında fırçaya alınmışdır. Təsvirdə həcm və rəng həlli reallığa yaxındır. Əsərdə əsas memarlıq elementi olaraq minarə vurğulanır. Yüz illər ərzində dəyişməyən minarələrin həcm kompozisiyası, burada da prizma üzərində silindrik gövdə qalır. Minarənin yuxarı hissəsində məhəccərli şərəfə təsvir edilir. Şərəfənin daxilində uçan millərin üstündə isə dilimli günbəz əks olunmuşdur.

B. Kəngərlinin “Naxçıvanda məscid” adlı əsəri, dini janrda naturalizmi əks etdirən, rəng ləkələrinin çalarları isə yağlı boya ilə yazılmışdı. Əsərdə memarlıq abidəsi olan məscidin günbəzi diqqəti cəlb edir. Rəssam əsərdə sanki günbəzin üzərini örtən yazı naxışı daha çox vurğulanıb. “*Bərdə türbəsinin (1322-ci il) üzəri örtən yazı naxışı. Sözüün əsl mənasında xətlərinin silindrin doğurunu ilə 45 dərəcə bucaq əmələ gətirməsi şəklə dinamiklik verir, onu daha da baxımlı edir*”.²⁶

Rəssamın “İmamzadə məqbərəsi” adlı bu tablosu “Naxçıvanda məscid” əsər ilə oxşar kompozisiya quruluşuna malikdir. Belə ki, “Bərdə türbəsinin (1322-ci il) üzərini örtən yazı naxışı günbəzin gövdə ilə birləşən orta hissəsində çəkilmişdi. Məqbərənin əsas korpusu düzbucaqlı formasındadır. Rəssam bu rəsmini daha mücərrəd təsvir edib. Ləkəli rəng həllinə malik əsər kağız üzərində sulu boya ilə çəkilib və bu rəsmdə yaşıl rəng qradasiyası üstünlük təşkil edir. Üfüqi ox üzərində qurulmuş məqbərə, mərkəzi obyekt olaraq əsərdə öz əksini tapmışdır.

B. Kəngərlinin XX əsr əvvəllərində fırçaya alınmış

---

²⁵ Kəngərli B. İstedadlı rəssamın 30 illik ömür yolu / B. Kəngərli. – Bakı: Çapaşoğlu, – 2005. – 80 s. – şəkilli.

²⁶ Məmmədov X.C. Naxışların yaddaşı / X.C. Məmmədov, İ.R.Əmiraslanov, H.N. Nəcəfov [və b.]. – Bakı: Azərnəşr, – 1981. – 46 s. – şəkilli.

“Naxçıvanda abidə” adlı əsərlərində isə monumental tikili təsvir olunub. Dini janrda naturalizmi əks etdirən, rəng ləkələrinin çalarları kağız üzərində sulu boya ilə yazılmışdı. Açıq rənglər üstünlük təşkil edir. Rəsmdə demək olar digər əsərlərdə olan oxşar kompozisiya quruluşuna malik tək kameralı məqbərə təsvir edilib. Bu əsərdə həcm və nisbət bariz şəkildə görünür.

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən azərbaycanlı rəssamların Avropa və rus rəssamlığının bədii üslublarını mənimsəmələrinin gedişində yaradıcılıq diapazonları genişlənir, onların işlədikləri mövzular arasında memarlıq tikililəri, onların interyeri, şəhər mənzərələri də yer almağa başlayır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində Azərbaycan və İran təsviri sənətində memarlıq motivlərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, həmçinin qərb və rus rəssamlarının yaradıcılığında Şərq ənənəsinin bədii təfsir formaları öyrənilmişdir. Yekun olaraq tədqiqat işi zamanı bu kimi nəticələrə gəlinmişdir:

Araşdırılan dövrə aid təsvirlərə istinadla, orta əsr Azərbaycan şəhərlərinin Avropa şəhərlərindən fərqli təsvir görünüşünə malik olduğu üzə çıxır. Orta əsr müsəlman şəhərlərinin həyatından süjetləri vərəqə köçürmək, şəhəri bir bütöv orqanizm şəklində təsvir etmək dövrün azərbaycanlı miniatürçü rəssamlarına yad deyildi. Onların miras qoyduğu təsvirlər şəhərlərin ilkin görkəmini, onların siluetini, ayrı-ayrı kompleksləri, memarlıq abidələrini, küçələri və s. təxmini də olsa canlandırmağa imkan yaradır.

Orta əsr Azərbaycan miniatürlərində məscid və mədrəsə tikintisi süjetlərinin yaygınlığı, gözdən keçirilən dövrdə memarlıq inşa səviyyəsinin yüksək olduğunun təsdiqini tapır. Məscid və mədrəsələrin təsvir olunduğu miniatürlərə əsaslanıb tikililərin kompozisiya quruluşunu müəyyənləşdirmək, özünəməxsus xüsusiyyətlərini, memarlıq təfsirini vermək mümkündür. Qeyd olunan dövrün təsviri sənət nümunələrində - miniatürlərdə mülki tikililərdən olan saraylar və onların interyer təsvirində müxtəlif süjetlər əsas yer tutur. Dəbdəbəli imarətlər, saraylar, köşklərin qrafik təsvirləri özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətə malikdir. Rəssamlar tikililəri aksonometrik quruluşda, həcmlilik verərək təsvir edib, perspektiv yaradaraq çəkiblər. Memarlıq baxımından

mürəkkəb konstruksiyalı məhəccərlər və bəzəkli darvazalar, naxışlı daşlarla örtülmüş həyət, dəmir barmaqlığa salınmış pəncərələr, ikimərtəbəli bər-bəzəkli və bir neçə təbəqəli köşklə (küləhfirəngi) tamamlanan saray fonunda verilir. Onlara formaların dəqiq çəkilməsi, ornament detallarının incəliklə işlənməsi, parlaq kolorit və s. xasdır, ənənəvi Şərq ornament motivlərinə interyerlərə böyük yer verilir;

Mülki tikililərdən olan hamamla bağlı süjetlər miniatürlərə çağın populyar ədəbi əsərlərindən gəlir. Miniatürlərdə rast gəlinən hamam səhnələri müəyyən kompozisiya həllinə malikdir. Səhiyyə və gigiyena normalarına riayət olunması və hamamdakı mühit və məkan anlamı rəssam tərəfindən düzgün dərk edilərək təsvir edilir. Miniatür əsərlərində XVI-XVII əsrlərə aid hamamların təsvirləri, onların kompozisiya və bədii həlli o dövr hamamlarının memarlıq üslubu haqqında təsəvvür yaradır;

Müdafiə tikililəri təsvirlərinə gəldikdə, bu məzmununda xeyli sayda miniatür mövcuddur. Erkən miniatürlərin süjetlərində qəsrlərin və şəhərlərin müdafiəsi zamanı bataliyalar və ildırım sürətli hücumların dinamikası, ekspressiv ifadəsinin verilməsinə şahidlik edir;

Gözdən keçirilən dövrdə ən müxtəlif məqsədlərlə Səfəvilər dövlətinə göndərilən və Azərbaycandan keçən missionerlərin tərkibindəki rəssamlar tərəfindən Dərbənd, Bakı, Şamaxı, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil, Sultaniyə kimi mühüm Azərbaycan şəhərlərinin strateji mövqeyini, ticari-iqtisadi əhəmiyyətini əks etdirən rəsmləri çəkilmiş və bu qravürlər zamanəmizə gəlib çatmışdır. Orta əsr məktəblərinin yaratdığı memarlıq nümunələrinin erkən görünüşləri ilə əyani tanışlıq məhz Qərb və Rus səyyahlarının bu rəsmləri sayəsində mümkündür. Avropa və rus missionerlərinin səfərlərinin gedişində tarixi şəhərlərimizin panoram təsviri ilə yanaşı, dövrün ayrı-ayrı memarlıq abidələrinin – dini tikililərin, xatirə tikililərinin rəsmlərinin çəkildiyini görürük və bu təsvirlər memarlıq tariximizi öyrənənlərə kömək etməklə, onların ilkin görünüşlərini müəyyənləşdirməyə, istifadə olunmuş memarlıq abidələri barədə mühakimə yürütməyə, orta əsr memarlıq abidələrinin az məlum olan cəhətlərini üzə çıxarmağa, onlarda

aparılmış dəyişikliklərin xronologiyasını izləməyə imkan verir.

Dissertasiyada nəzərdən keçirilən məsələləri yekunlaşdıraraq aşağıdakı bəndlər formasında ifadə etmək olar:

- Tədqiqatda təhlil olunan təsvirlər Azərbaycanın orta əsrlər və yeni dövrə aid memarlıq mədəniyyətinin özünəməxsusluğunu dərk etməyə şərait yaradığının nəticəsinə gəlinmişdir. Həmin rəsmlərin elmi dəyəri məhz bununla ölçülür;

- Təsvirlərdə memarlığın bədii ifadə xüsusiyyətlərinin təqdimi tarixi janrın tarixi-bədii isnad kimi hər zaman inkişafda olduğunu göstərir;

- Rəssamlar vasitəsi ilə təsviri sənət əsərlərindəki amillər o dövrü xarakterizə edən nümunələrdə kompleks şəkildə məlumat əldə etmək imkanı olur;

- Təsviri sənət əsərlərindəki memarlıq obrazının üstünlükləri və üslubi birliyini görmüş oluruq;

- XIX əsr boyunca fərqli zamanlarda Rusiyadan müxtəlif sənət adamlarının bu və ya digər məqsədlərlə Qafqaza sözün gerçək anlamında “axınları” başlanır. Azərbaycan vilayətlərində olmuş rus rəssamlarının və onların bizim diyara həsr etdikləri bədii təsvirlərin böyük bir silsiləsi mövcudluğuna şahidlik edirik;

- Azərbaycanın XIX əsrə salamat halda günümüzədək gəlib çıxmış bir çox tarixi memarlıq tikililərinin gözdən keçirilən zaman kəsimindəki vəziyyəti ilə rus müəlliflərin (Q.Qaqarin, Q.V.Qogenfelden, V.Vereşşagin, Q.Sergeyev, K.Gippius, İ.Şəblükinin) təsvirləri vasitəsilə tanış oluruq;

- Xüsusən də İvan Şəblükinin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində sanballı təsviri informativ resurs (əsasən fotosəkil və rəsm formasında) formalaşmışdır. Bu baza tarix-memarlıq abidələrinin bərpaasında, qorunmasında, onların təmsalında yenilərinin yaradılmasında bərpaçı-memarlar üçün böyük önəm daşdığı aşkarlanıb;

- Əgər rus müəlliflərin maraqları Rusiya tərəfindən ilhaq olunmuş Quzey Azərbaycan vilayətləri və onların şəhərlərinin memarlığı ilə daha çox məhdudlaşdırsa, Avropa rəssamları və fotoqrafları (Frederik Dübua de Monpere, Ejen Flanden, Paskal Kosta və b.), eyni zamanda həm Qafqaz Azərbaycanı, həm də

Güney Azərbaycanın tarixi memarlıq irsinə maraq göstərmiş, onların təsvirlərini işləmişlər;

- XIX əsrin ikinci yarısından etibarən azərbaycanlı rəssamların (Xurşidbanu Natəvan, Əli bəy Hüseynzadə, Bəhrüz Kəngərli) rus və Avropa rəssamlığının bədii üslublarını mənimsəmələrinin gedişində yaradıcılıq diapazonları genişlənmiş, işlədikləri mövzular arasında memarlıq tikililəri, onların interyeri, şəhər mənzərələri də yer almışdır;

- Memarlıq abidələrinin kompozisiya özəlliklərinin tədqiqi: həcm-fəza strukturları, bədii ifadə vasitələri, XVI-XX əsrlərin xronoloji diapazonunu əhatə edən struktur quruluşunun üzə çıxarılması;

- Mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillər şəhərlərdə tarixi hissələrin və ayrı-ayrı tarixi abidələrin qorunması və istifadəsinin vacib məsələ olması ilə bağlıdır; memarlıq abidələrinin xeyli qisminin konsepsiyası və bərpa olunması məqsədi ilə, ikonoqrafik və narrativ materialların cəlb edilməsi;

- Tədqiqat nəticələrinin həqiqiliyi analitik tədqiqatlara və faktoloji materiallara, elmi tarixi mənbələrə, təsvirlərin tətillinə sistemli yanaşmasına əsaslanır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları dissertantın aşağıdakı məqalələrində əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan miniatür sanatında mimarı yapıtların təsəvvir xüsusiyyətləri. // Türkiyə: - Təsəvvir, - 2005. № 152, - s.100-103
2. Miniatür əsərlərində interyer və eksteryer ifadələrinin xüsusiyyətləri // – Bakı: ŞÖBMA toplusu, – 2012. №3 (3), – s.78-82.
3. Miniatür sənətində metalın rolu // – Bakı: ŞÖBMA toplusu, – 2013. №2 (6), - s.59-62.
4. Сравнительный анализ традиционно орнаментов Азербайджанских и Татарских народов // «Актуальные темы проблемы в современной науке и пути их решения» XXVI международная научно-практическая конференция, – Москва: –2016. ч.3, №7 (28), – с.40-44.
5. Э. Фланден и П. Коста и их архитектурные зарисовки Азербайджана и Ирана // International Academy journal web of scholar Scientific Educational Center Warsaw, – Poland: – april – 2018. 4(22), vol.5, – с.36-39.
6. Q.V.Qoçenfeldenin rəsmlərində Qədim Bakı (İçəri-Şəhər) // III Respublika Elmi-nəzəri konfransın materialı, – Bakı: ADMİU, – 2019, – s.112-119.
7. Azərbaycan memarlığında Hamam mədəniyyəti // – Bakı: Memar, – 2019. №22, – s. 157-162.
8. Epigrafinin Azərbaycan dekorativ-uygulama sənətindəki yeri (Senduqələr) // Euroasia Summit Congress on Scientific Researches and Recent Trends-6, Azerbaijan Euroasia University. Book of Full Texts,– Baku: 2020. vol.1, – p.293-296.
9. Художественно-эстетические черты азербайджанской архитектуры и их отражения в миниатюре // – Москва: Евразийский Союз Ученых (Есу) Ежемесячный научный журнал, – 2020.ч.2, № 8 (77), – с.11-12.
10. Azərbaycan alman səyyahlarının rəsmlərində // – Bakı: ŞÖBMA toplusu, – 2021. №2, – s.63-68.

11. Rus rəssamı V.V.Vereşşaqinin əsərlərində - Şuşa // 4th International Nowruz Conference On Scientific Research. Karabagh, Azerbaijan, – Bakı: – mart, – 2021, – s.18-21.
12. Köhnə İrəvan şəhərinin tarixi memarlığı səyyahların təsvirlərində // – Bakı: Memar, – 2021. №31, – s.130-136.
13. Rus rəssamı İ.P. Seblıkinin əsərlərində Qarabağ abidələri// AMEA-Respublika konfransı, – Bakı: ŞÖBMA toplusu, – 2021. – s.63-69.

Dissertasiya müdafiəsi 16 mart 2022 ci il tarixində saat 12:00-də nəzdində AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.34 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1143, Bakı şəhəri H.Cavid prospekti 115.
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu.

Dissertasiya AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat Al Jevral 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 11.02.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 43178

Tiraj: 100